

Сергій Татаринів

ВЗАЄМОВІДНОСИНИ ЗЕМСЬКИХ УСТАНОВ ТА ЦЕРКОВНО-ПРИХОДСЬКИХ ШКІЛ БАХМУТСЬКОГО ПОВІТУ В ХІХ - НА ПОЧАТКУ ХХ СТ.

В умовах стрімкого розвитку суспільства на порядок денний постає питання розширення участі органів місцевого самоврядування у соціально-економічній і культурно-просвітницькій розбудові регіонів. Від того, який шлях для цього буде обрано сучасними управліннями найвищого рівня, залежить доля регіонів, їх суспільне благополуччя.

Природно, соціокультурний розвиток суспільства залежить від багатьох чинників і ґрунтується на тих культурних та соціальних здобутках, що формувалися суспільством протягом століть, у тому числі й на історичному досвіді розв'язання гуманітарних проблем, серед яких завжди актуальною є організація освіти і просвітницької діяльності.

У цьому контексті актуальності набуває осмислення досвіду діяльності земств з розвитку освіти та культури в регіонах, сприяння якісному забезпеченню початкової освіти і поширення грамотності, пошуку форм організації навчально-виховного процесу, підготовки кваліфікованих учителів тощо. Вивчення діяльності Бахмутського земства, яке охоплювало величезну територію у Донбасі (північний схід Донецької та захід Луганської областей), з розв'язання таких завдань представляється важливим для сучасних дослідників педагогічної спадщини Донеччини.

Мета статті полягає у дослідженні умов і особливостей становлення початкової освіти в Бахмутському повіті у процесі розбудови церковно-приходських шкіл та з'ясуванні внеску земства в підвищення освітнього рівня населення.

Джерельна база представлена виданнями «Журналів» з доповідями і звітами Бахмутської земської повітової управи», статистичними виданнями, що висвітлювали повсякденну діяльність земства та Бахмутської міської Думи, періодичними виданнями («Народная газета Бахмутского земства», «Земскоедело», «Бахмутский листок»), де розміщувалися аналітичні матеріали засідань Бахмутської земської управи, друкувалися розпорядження повітового та губернського начальства, публікувалися численні освітянські новини.

Значна кількість першоджерел, з яких можна черпати дані про функціонування земських установ Бахмутського повіту та церковно-

приходських шкіл, знаходиться у фондах Російського державного історичного архіву (Санкт-Петербург), Канцелярії попечителя Одеського учбового округу (Одеський обласний архів), Дніпропетровського обласного архіву. Великий обсяг унікальної інформації містять щорічні «Обзоры Екатеринославской губернии», що додавалися до Доповідей губернаторів імператорам Олександрю III, Миколі II, «Новороссийские календари», довідники «Екатеринославские адрес-календари», стародруки та енциклопедії.

Опрацювання досвіду діяльності земств почалося в 60-х роках ХІХ ст. з праць Ачадова [Ф. О. Данилова], В. П. Безобразова, Б. Б. Веселовського, Д. В. Друцького-Сокольницького, О. О. Корнілова, В. М. Лешкова, Д. Л. Мордовцева, К. О. Пажитнова, О. О. Русова, П. О. Чижевського, Д. М. Шипова.

Серед багатьох дореволюційних досліджень різнонаправленої діяльності земств виділяються роботи В. П. Вахтерова, В. В. Григорьєва, Є. О. Звягінцева, Г. Є. Львова, В. І. Чарнолуського, Г. О. Фальборка, М. В. Чехова, П. О. Чижевського й інших авторів, які присвячені участі земств у розбудові народної освіти та культурно-просвітницькій діяльності серед населення.

В 50-80-х рр. ХХ ст. в працях радянських дослідників Е. Д. Днепров, М. О. Константинова, В. Я. Струмінського, О. В. Ососкова, О. І. Піскунова, В. З. Смирновата ін. можна спостерігати активізацію інтересу до культурно-господарської й освітньої діяльності земських діячів.

За часів незалежної України ґрунтовні дослідження ролі земства у розвитку освіти належать В. Й. Борисенко, Р. Л. Гавриш, Л. О. Гаєвській, А. М. Гуз, С. М. Жукову, І. В. Захаровій, Л. В. Корж, О. В. Крутицькій, В. В. Курченко, А. І. Лохматовій, О. І. Мармазовій, О. В. Носенко, І. В. Сесак, Л. О. Терських, М. П. Сахній, О. М. Шевелеву та ін.

На фоні названих праць – ґрунтовних і оригінальних досліджень – досить поверхово виглядає робота О. В. Сараєвої про Бахмутське повітове земство й освіту¹, у якій авторка віднесла

¹ Сараєва О. В. Вплив діяльності земських установ на розвиток освіти в Бахмутському повіті (кінець ХІХ - початок

І. О. Пилаєва [30] до сучасних істориків та стверджує, що «у 1890-х рр. у Бахмутському повіті починають діяти приватні школи та училища. У них навчалися діти чиновників, купців і міщан. Деякі заклади утримували струнні ансамблі та духові оркестри, які грали на свята. Приватні школи існували за рахунок благодійних пожертвувань і щорічної грошової підтримки від повітового земства». Насправді, приватні пансіони для дівчат та хлопчаків О. Акімової [4, Д. 421], Н. Реннер [4, Д. 43], С. Дмитрашкіної [4, Д. 53] та ін. функціонували не наприкінці, а у середині ХІХ ст., кошти на них земство не виділяло, бо не існувало на той час. Струнні та духові оркестри були в Притулку М. Ф. Плещєєва у с. Миколаївка [40]. На жаль, авторка зовсім не розібралася, що таке «притулок» для дітей [39], а поверхневе знання друкованих видань та архівних матеріалів з історії Бахмутського земства призвело до перекручування прізвищ земських діячів, наприклад: замість О. О. Карпова предводителем дворян названо якогось О. Карпачова.

Документальна інформація про приватні пансіони у Бахматі дозволяє скласти доволі вичерпне уявлення як про навчальні програми, за якими працювали ці навчальні заклади, так і про джерела їх фінансування.

Серед публікацій останніх років, присвячених історії розвитку освіти на Донеччині, слід назвати роботи С. Й. Татарінова, Н. А. Несторук [33; 36; 37], Д. Лебедева [12] та інших дослідників.

Відповідно до Статуту 1804 року російський уряд дозволив відкривати училища у великих селах повітів. На ці училища покладалося завдання «підготувати юнацтво для навчання і надати дітям землеробського та інших станів знання, зробити їх у фізичних і в етичних відносинах кращими» [33, с. 12].

20 липня 1808 р. було прийнято рішення про заснування першого повітового² училища в Бахмуті. Доглядачем, колезьким реєстратором Пантелеймоном Золотарьовим було придбано (за власні кошти) будинок, у якому вже з 1 вересня почало функціонувати двокласне повітове училище. Меценат також викупив для училища земельну ділянку розміром 40×23 сажні, що доз-

воляло в майбутньому добудувати будинок училища [5].

Упродовж 1809–1815 рр. відбувається поступовий розвиток мережі перших освітніх закладів у Бахмутському повіті. Були відкриті приходські училища³ у 22 селах, зокрема:

- 22 лютого 1810 року – в слободі Покровській, де прийшли на навчання 30 хлопчиків;
- 15 вересня 1812 року – в с. Луганське, де на навчання були узяті 25 хлопчиків;
- 10 червня 1815 року – в с. Сріблянка,
- 15 червня 1815 року – в с. Зайцеве [33, с. 12–13].

Учні приходських училищ у цей період вивчали Закон Божий, чотири правила арифметики, читання і чистописання, сільське домоводство. Вчителями приходського училища були, як правило, священники місцевої церкви. Кошти на їх утримання надходили від самооподаткування селян кожної волості. В середньому це становило 165 руб. за рік. Залишок грошей спрямовувався на ремонт і опалювання будівлі училища. Селяни неохоче віддавали дітей на навчання і ще більш неохоче платили гроші на утримання училищ [32].

Поведінка учнів співвідносилася з такими якісними категоріями, як «лагідне», «скромне», «гарне», «похвальне», а відношення до навчання часто визначалося як «ревне» або «старанне» [24].

З відміною кріпацтва земські установи отримали право самостійного фінансування та розвитку мережі шкіл, які могли скласти «конкуренцію» існуючим церковно-приходським школам.

У рапорті благочинного⁴ протоієрея Іоанна Аврамова єпископу Катеринославському і Таганрозькому Леоніду⁵ вказувалося, що «у другій половині 1861 р. при церквах мого відомства відкриті школи в дев'яти поселеннях: Залізному, Скотоватому, Ново-Бахмутівці, Землянках, Олексіївці, Михайлівці, Солнцевці, Григорівціта Авдотіїні, крім трьох, що вже існували раніше в Олександрівці, Корсуні і Андріївці. Вчення в них проводиться постійно, з належним завзяттям священниками, а в разі їх відлучки для виправлення потреб – одним з паламарів». У поясненнях причин не відкриття церковно-приходської школи у с. Авдіївка, датованих 25 травня 1862 р., зазначалося, що на перешкоді стала «відсутність приміщення і належних до того речей – столів, лавок, що священник за недавнім вступом його на

XX ст.) / О. В. Сараєва // Наукові праці: наук.-метод. журнал [ЧДУ ім. П. Могили]. Серія «Історія». – 2010. – Вип. 108. – Т. 121. – С. 27–31.

² Повітові училища – школи другої ланки початкової освіти в дореволюційній Росії, які створювалися на основі статутів Міністерства народної освіти 1804 і 1828 рр. Відкривалися у повітових та губернських містах для дітей купців, міщан, ремісників, дрібних службовців з метою підготовки їх до вступу в гімназію. До двохрічного курсу навчання входили: закон божий, граматики, загальна і російська історія та географія, арифметика, початкова геометрія, фізика, природознавство, малювання, правопис. З 1833 р. (згідно зі Статутом 1828 р.) вводився 3-річний курс навчання [28].

³ Приходське училище – те саме, що церковнопарафіальна школа [29], тобто початкова школа, яка знаходиться у віданні церкви й духовництва парафії [41]. Церковнопарафіальні школи часто називають церковно-приходськими.

⁴ Очільник благочинія (благочинницького округу).

⁵ Леонід – Зарецький Олександр Васильович.

парафію має найману, дуже тісну квартиру» [24]. Як свідчать розрізнені документи Донецького обласного архіву, багато шкіл через відсутність вільних приміщень у селах розташовувалися в будинках священнослужителів, але у с. Авдіївка такий варіант виявився неможливим.

У 1862 р. в церковно-приходських школах Бахмутського повіту навчалися 310 учнів, з яких майже половина концентрувалася у шести селах (див. табл. 1) [24].

Таблиця 1

Наповнюваність окремих церковно-приходських шкіл Бахмутського повіту

№	Назва населеного пункту	Назва церкви, при якій була заснована школа	Учнів
1	с. Олександрівка (Юзівка)	Свято-Вознесенська	27
2	с. Корсунь (майбутня Горлівка)	Вознесенська	30
3	с. Андріївка	Різдвяно-Богородична	26
4	с. Скотовате	Дмитрівська	24
5	с. Землянка	Покровська	15
6	с. Григоріївка	Миколаївська	19
	Разом за названими селами		141

Серед учнів приходської школи с. Корсунь (Горлівка) була одна дівчина – Пелагея Кондракова. У с. Михайлівна, за свідченням диякона Адріана Преснякова, дівчаток зовсім не було, з 25 хлопчаків «усякий день 4-х або 5-ти не буває з причин найнікчемніших, через недбальство або батьків їх, або їх самих». Примушувати батьків до занять священнослужителі не мали права, бо це могло «поселити в селянах рішуче небажання до освіти своїх дітей» [24].

Однією з причин пропусків занять та зменшення чисельності учнів церковно-приходських шкіл став неврожай 1862 р. Священик Платон Данилов у листі благочинному третього округу протоіерею Іоанну Аврамову зазначав, що «селяни округних сіл, потерпаючи від недоліку в хлібі, не можуть доставляти його в Галицинівку своїм дітям – учням школи, які тому і йдуть до домів своїх батьків» [24].

В роботі приходських шкіл окрім зменшення контингенту і пропусків занять виникла проблема недостатнього забезпечення навчальними книгами. Священик с. Ясинувате доповідав благочинному, що «для викладання знову прийнятим селянським хлопчикам немає букварів цивільного друку, для виписки яких прошу клопотання і для двадцяти примірників при цьому додаю один рубль двадцять копійок сріблом з пересильним» [24].

У цей період серед тяжких недугів, що вражали селян і загрожували епідеміями, була чорна віспа [38]. З метою запобігання захворювань дітей з церковно-приходських шкіл повіту почалася систематична вакцинація учнів від чорної віспи. Священик Петро-Павловської церкви с. Галицинівка у 1864 р. повідомляв у бла-

гочиніє⁶, що у Олексіївці, Нетайловому, Желанній, Кураховці, Олександрополі, Варваровці, Красногорівці, Софії, Ясинобродиці «запобіжного щеплення віспи не було»; краще було у сс. Селидівці та Корсуні, де були щеплені від віспи відповідно 106 та 57 дітей [38].

Не зважаючи на те, що у Бахмутському повіті на початку 70-х років XIX ст. паралельно з навчальними закладами, фінансованими за рахунок Міністерства освіти і земських коштів, приватними училищами і пансіонами, існували також Школи грамоти⁷ та церковно-приходські школи, населення Бахмутського повіту більше ніж на 90 % було неграмотним. Так, з 81 171 селян-чоловіків грамотними були лише 8,4 %, а з 79 315 селянок грамотними були всього 280, що складало 0,35 %. З 22 тисяч дітей шкільного віку навчалися лише 21 % хлопчиків і 1,7 % дівчаток [14, с. 123; 31].

Особливу стурбованість земства викликало те, що «жителі багатьох сіл віддають навчати своїх дітей грамоті місцевим селянам, солдатам, писарям; такі вчителі ходять по дворах, де живуть, і там викладають отроцтву знання грамоти». Платня за навчання одного хлопчика складала 30–50 коп. в місяць або 3 руб. за зиму. Батьки дітей брали на себе годування вчителя по тижню за кожного учня. На дому один вчитель навчав від 10 до 25 дітей. Селяни-вчителі були у

⁶ Благочиніє (благочинницький округ) – у Російській православної церкві частина єпархії, яка об'єднує групу парафій, що знаходяться у безпосередній територіальній близькості одна від одної.

⁷ Зокрема, у 1866 році у Бахмутському повіті працювали 8 сільських Школ грамоти, кожна з яких була розрахована на 40 учнів [26].

сс. Родивонівці, Кузьминівці, Парасковіївці, Триполь. У 20 селах повіту (із загальної кількості 286) не було жодної школи, що становило 7 % [33].

У 1870 р. М. О. Корф так описував одну зі шкіл Бахмутського повіту: «з 36 учнів – 22 старші за 20 років і 9 учнів – старші за 25 років. Серед них 16 одружених. До того ж навчання відбувається і в неділю, коли більшість людей звикли відпочивати і пиячити» [11, с. 55].

Таке становище не могло залишитися без уваги і у листопаді 1874 року відбулося засідання училищної ради Катеринославської губернії під головуванням предводителя дворян Г. П. Алексеєва (до складу якої входили: начальник народних училищ М. Богатінов, від єпархії – І. Покровський, інспектор Катеринославської гімназії Г. Марков, від МВС – Д. Коростовцев, від земства – О. Чуйкевич [33, с. 34]), де розглядалися питання про посилення релігійно-морального виховання, про рівень викладання Закону Божого, про відкриття початкових шкіл у селах, де не було церковно-приходських шкіл [3, с. 149–168].

У рішенні з цього питання училищна рада зазначала, що «за невеликий час навчання у народних школах сільських дітей вони повинні навчитися канонам православ'я, християнської моралі та звичаям, думкам і почуттям християнським у сучасному житті» [33; 34]. Зверталася увага на те, що попечителями шкіл мають бути ревні християни, які виявляться здатними наставляти дітей поза школою, опікуватися бідними дітьми узимку, надаючи їм теплий одяг [34].

Рада просила єпископа Катеринославського і Таганрозького Феодосія⁸ видати у «Єпархіальних відомостях» розпорядження для священників про придбання для училищ і шкіл Святого писання і надрукувати ікони на папері, щоб вони були якісні та дешеві, щоб їх могли придбати школи та селяни.

У 1877 році інспектор народних училищ Петров звітував піклувальнику Одеського учбового округу про стан викладання в народних училищах Бахмутського, Слов'яно-Сербського та Павлоградського повітів. У Іванівському училищі «успіхи учнів виявилися незадовільними із Закону Божого, письма, читання та арифметики» з вини священника Михайла Нікітіна, який зривав заняття. Зважаючи на це, піклувальник округу звернувся до єпископа Катеринославського та Таганрозького Феодосія з проханням суворо покарати священника [34].

За нехтування завідуванням школою та відмовою викладати Закон Божий з с. Троїцького до с. Зайцева було переведено Андрія Верецького.

У лютому 1881 року обер-прокурор Святішого Синоду К. П. Победоносцев наголошував, що «церковно-приходські школи згідно умов існуючого в них навчання та нагляду подають найбільше гарантії для правильного та благонадійного в церковному дусі навчання, ніж інші види народних шкіл, а тому заслуговують зі сторони уряду підтримки та заохочення» [33].

Така позиція обер-прокурора була пов'язана із тим, що відповідно до чинних «Правил о церковноприходских школах» ці школи підпорядковувалися Святішому Синоду і хоча з бюджету не фінансувалися, але на їх розвиток незначні дотації з бюджету надходили. Загалом дотації на підтримку церковно-приходських шкіл, яких налічувалося по Росії понад 30 тис.⁹, становили:

1894 р. – 525 500 руб.;

1895 р. – 815 000 руб.;

1896 р. – 8 454 645 руб.;

1897 р. – 4 954 645 руб.;

1905 р. – 10 091 916 руб. [13, с. 101].

В 1889 році у зв'язку із запитом про стан церковноприходських шкіл в Бахмутському повіті Губернське правління повідомляло обер-прокурора Синоду, що «церковні училища існують тільки на папері, а в естві їх зовсім немає» [33, с. 45], хоча станом на 1887 р. у повіті вважалися діючими 12 церковноприходських, 8 Шкіл грамоти, які загалом відвідували 655 учнів [6].

Зокрема, в 1891 році в церковноприходській школі с. Луганське, яка розташовувалася у церковному приміщенні, навчалося 72 хлопчики. Викладання шкільних предметів велося священником Григорієм Федоровським і псаломщиком Григорієм Федотовим, який мав звання вчителя [7].

В 1891 році в місті Бахмуті налічувалося 4 церковноприходські школи: Кирило-Мефодіївська (яка була відкрита при Троїцькому соборі), Покровська, Благовіщенська і Миколаївська (що були відкриті при однойменних церквах) [1]. За ухвалою Думи від 28 жовтня 1891 року на ці чотири школи з міського бюджету щорічно виділялося 50 руб. [19] на придбання учбово-наочних посібників.

В 1892 році в с. Берхівка було відкрито церковно-приходську школу, куди на навчання було зараховано 40 хлопчиків і 12 дівчаток. Школа мала невеликий будинок з кімнатою для вчительки Любові Тушинської, яка закінчила 4 класи Бахмутської гімназії і отримала свідоцтво народного вчителя [1]. У с. Званівка священник Василь Косуль і вчителька Олександра Самойлова навчали 21 хлопчика і 7 дівчаток. Вчителем співу був пса-

⁸ Феодосій – Олександр Григорович Макаревський, очолював єпархію у 1871–1885 рр., був високоосвіченою людиною.

⁹ В 1896 р. у віданні Священного Синоду перебувало 34 836 шкіл.

ломщик Семен Міщенко [33, с. 45].

Бахмутські церковно-приходські школи в 1893 році існували, головним чином, на кошти церков (що складало 37 % від поточних потреб) та за рахунок плати за навчання (22 %), яка в середньому складала від 20 до 50 коп. на місяць за учня [33, с. 46].

Міністерство народної освіти церковно-приходські школи не фінансувало, але, починаючи з 1894 р., на їх підтримку з бюджету виділялися дотації Синоду, які, за опосередкованими даними, використовувалися на підготовку і видання учбової літератури, придбання приміщень для шкіл та їх обслуговування.

У 1897 р. у «Церковних Ведомостях» (№ 28) було надруковано Високе повеління про безоплатне «а) відведення земельних від казни ділянок сільським початковим училищам відомств

народної освіти (сільським училищам будь-яких найменувань) і православного сповідання (сільським школам церковно-приходським і грамоти) і б) відпуск казенного лісу цим училищам» [15], що свідчить про матеріальну підтримку державою сільських училищ незалежно від підпорядкування.

Як свідчать дані «Огляду Катеринославської губернії» та Звіту Бахмутської міської управи за 1893 рік, на потреби церковно-приходських шкіл було виділено опікунами і добродійними товариствами 560 руб., або 11 % їхнього річного бюджету [16; 20].

В 1893–1894 роках, окрім чотирьох церковно-приходських шкіл у Бахмуті, працювали також школи у навколишніх селах, про що свідчать дані [1; 9; 16; 20], зведені у таблицю нижче.

Таблиця 2

Дані про наповнюваність церковно-приходських шкіл з навколишніх сіл Бахмуту

№	Назва школи	Постійно працюючих учителів	Кількість учнів		
			хлопчиків	дівчаток	усього
1	Благовіщенська	1	–	39	39
2	Іллінівська	1	25	11	36
3	Берхівська	1	19	3	22
4	Луганська	1	26	–	26
5	Карлівська	1	41	9	50
6	Кодемська	–	28	2	30
7	Привільська	1	25	2	27
	Разом по школах	6	164	66	230
			71 %	29 %	

Уявлення про те, за якими статтями видатків розподілялися кошти, що виділялися на утримання церковно-приходських шкіл Міністерством віросповідань та земством повіту, дають дані [2], згідно з якими у 1903 р. було асигновано:

- на зарплату законовчителів – 1030 руб.,
- школам писемності – 312 руб.,
- на підтримку чистоти у всіх школах – 300 руб.

Школи отримували фінансову допомогу з різних джерел, серед яких найбільш відчутними були кошти, що надходили від:

- єпархіального братства – 100 руб.,
- церков – 1866 руб.,
- волосних і сільських правлінь – 715 руб.,
- приходських опікунів – 425 руб.,
- земства і міського товариства – 225 руб.,

– різних благодійників – 560 руб.

Загальна платня за навчання у церковно-приходських школах повіту в цей період була на рівні 121 руб., тобто трохи більше 1 руб. з учня на рік [2].

Завідування церковно-приходськими школами зазвичай покладалося на одного з приходських священиків, який мав стежити за навчанням і харчуванням учнів, збереженням шкільного майна. В кожній з трьох благочинній повіту був окружний наглядач, до обов'язків якого входило відвідування кожної школи не менше двох разів на рік.

Відділення повітового Єпархіального правління забезпечувало школи навчальними посібниками, книгами, зошитами і олівцями, призначало вчителів і опікунів. Законвчитель і

вчитель-предметник повинні були мати атестат або свідоцтво про закінчення духовної семінарії чи духовного училища, видані училищною радою єпархії, педагогічними радами народних училищ або гімназій та дозволи опікунів [33].

Станом на 1904–1905 рр. вчителі церковно-приходських шкіл і Шкіл грамоти Бахмутського повіту мали таку освіту:

- духовна семінарія – 6;
- двокласне училище – 1;
- духовне училище – 9;
- сільська школа – 4;
- міське училище – 1;
- домашня освіта – 4,

але з них 6 осіб не мали свідоцтва на звання вчи-

теля [22, с. 75].

Є підстави вважати, що залежно від рівня освіти цих учителів, їх атестації, виконуваної ними педагогічної роботи та учнівського контингенту, їм призначалися річні оклади (див. табл. 3), які могли відрізнятись у 10 разів [22, с. 76–77]. Примітним також є те, що вчителі-жінки отримували набагато більшу заробітну платню, ніж учителі-чоловіки, що може пояснюватися обов'язковою вимогою до жінок-претендентів на учительські посади мати спеціальну педагогічну освіту.

Таблиця 3

Диференціація учительських кадрів Бахмутського повіту за розміром річних окладів у 1904–1905 рр.

Стать учителя	Розмір річного окладу, руб.						Всього учителів
	30	50–70	80–180	100	150–200	300	
чоловік	2	5	5	–	–	–	12
жінка	–	–	–	2	4	1	7

До 1905 року у Бахмутському повіті було 23 церковно-приходських школи, де навчалося 569 хлопчиків і 147 дівчаток, 8 Шкіл грамоти, у яких навчалися 246 хлопчиків і 27 дівчаток [21].

З усіх приходських шкіл Бахмутського повіту власні приміщення мали лише 8 шкіл, 4 школи орендували приміщення, 16 шкіл розташовувалися в церковних сторожках, а 4 школи були розташовані в приватних квартирах. Із цього можна зробити висновок, що навчання в церковно-приходських школах велося у вкрай складних умовах. В одному класі навчалися діти різного віку [22, с. 77], що суттєво ускладнювало діяльність викладача, змушуючи його шукати педагогічні шляхи забезпечення результативності роботи в різновіковій групі¹.

Цікавим є опис церковно-приходської школи Бахмутського повіту і учбового процесу в них, зроблений єпископом Катеринославським Сімеоном². З 12 жовтня 1901 року він обстежував школи Бахмутського і Словоносербського повітів. Ці події єпископ Сімеонописує так: «...Всіх церков було оглянуто 60... Зустрічали мене при дзвонах і великою кількістю народу з хлібом-сіллю». Побував і в селі Покровське, де окрім земської, існували ще дві «досить багатолюдні

школи грамоти». Це Брянцевська школа на 60 учнів та Покровська школа на 70 учнів. Під час перевірки учні читали Святе Письмо по-різному: «один погано, інший краще, третій добре, випробування Закону Божого справило сприятливе враження» [23, с. 2–3].

26 жовтня 1901 року єпископ прибув до міста Бахмуту. В Троїцькому соборі й Кирило-Мефодіївській школі при ньому влаштували іспит третьому відділенню з 15 учнів: «читали дев'ятий розділ Євангелія від Іоанна», відповідали на питання, «хто поруїнував царство Іудейське, про сон Навуходоносора і його значення, які друзі були у Данаїла і з якого приводу вони згадуються?». Учні цієї школи «співали зустріч» в церкві при кладовищі.

В Миколаївській церковно-приходській школі було цього дня 47 учнів, перевіряли знання дванадцяти учнів старшої групи. За результатами перевірки єпископ дійшов висновку, що «читання загалом незадовільне... одні [учні] прагнули читати швидко, але при цьому помилялися, помітні часті й грубі помилки в нагологах», першокласники «молитву за царя знали не всі». Тут же в церкві опинилися учні земської школи і «непогані знання Закону Божого показали» [23, с. 4].

Будівлю Благовіщенської жіночої приходської школи єпископ теж оглянув, на першому поверсі відвідав притулок «німецьких старих». Старші учениці (60 дівчат) читали десятий розділ Євангелія від Іоанна, статтю «Розповіді про імператрицю Катерину II» з книги Одинцо-

¹ Такий педагогічний досвід за радянських часів був використаний при проектуванні системи роботи у малокомплектних школах.

² Єпископ Сімеон – Сергій Іванович Покровський (1846–1913), очолював Катеринославську і Таганрозську єпархію з 12 червня 1896 по 1 квітня 1911 р.

ва, відповідали на питання про титули і прізвисько Миколи II, про першого царя цієї династії, про першого імператора Росії. В притулку єпископ оглянув дві кімнати, де знаходилися дванадцять стареньких і зайшов до кухні для огляду обіду, що готувався.

По дорозі до Катеринославу в с. Івано-Хрещенське єпископ відвідав приходську школу, але вона виявилася замкненою, а учнів зібрати не вдалося. У с. Карлівця (Кліщівка) він перевіряв церковно-приходську школу, де навчалося 45 учнів, які показали непогані знання молитов, тропарів, церковної і російської історії [23, с. 5].

Питаннями життєдіяльності училищ і приходських шкіл опікувалася училищна рада повіту, яка розташовувалася на вулиці Соборній в будинку Чайки. Раду очолював предводитель дворян повіту камергер К. І. Карпов. Серед членів ради були надвірний радник, директор Вищого народного училища М. І. Картамишев, священник Благовіщенської церкви П. П. Максименко, купець першої гільдії Г. С. Лобасов [27]. Училищна рада, інспектор народних училищ повіту і спілка вчителів не мали одноставної думки стосовно життєдіяльності училищ і приходських шкіл, їхніх програм навчання. Так, зокрема, спілка вчителів повіту виступала за скорочення викладання Закону Божого у земських школах [10].

У статті «Доброе начинание» повідомлялося, що «з ініціативи інспектора народних училищ Бахмутського повіту Антіоха Андрійовича Луцкевича у приміщенні Бахмутського жіночого училища відбулося відкриття учительської наради з питань навчально-виховної частини народних училищ. Були запрошені представники місцевих урядових установ, навчальних закладів, земського і міського управлінь, також законовчителі і учителі міських шкіл, з повіту». Наряду було відкрито промовою А. А. Луцкевича, у якій він намагався привернути увагу присутніх до ролі школи в суспільстві й тих складнощів, з якими доводиться стикатися вчителю, працюючому у сільській глушині: «Хто не знає матеріальних і антисанітарних умов і моральних страждань, які супроводжують вас у вашому трудовому, подвижницькому житті? У сільській глушині, далеко від цивілізованого суспільства і просвітніх установ, не маючи спілкування з інтелігентними людьми, будучи позбавлені хороших і корисних книг, ви, на жаль, дичавієте, хто пов'язаний з селом нерозривними сімейними та іншими узами. Сільська глушина і вся неприваблива обстановка вашої шкільної діяльності та позашкільного життя, непомітно, неблаганно-послідовно підточують і руйнують ваші фізичні і духовні сили, так багато з вас морально опускаються, грубішають, озлобляються і абсолютно втрачають ореол, котрим повинна бути оточена особистість народного вчителя, світоча добра,

правди і душевної краси. Я бажав би вивести рідну народну школу з інертності, вдихнути в неї життєрадісний і велелюбний початок. Таким чином, одне з найперших завдань початкової народної школи є релігійно-моральне виховання. Основою морального виховання має бути Євангеліє, кожна дитина повинна забирати з собою зі школи не лише цю святу книгу як напутній подарунок, а й любов, інтерес і благоговіння до неї, бажання постійно читати її і черпати повчання і розраду. Праці законовчителів, вчителів та вчительок повинні дати російську православну людину, слугу не за страх, а за совість, найвищим святиням, православній вірі, Государю і Вітчизні» [8, с. 12–14].

Занепокоєність А. А. Луцкевича, як офіційного освітянського представника, стає зрозумілою, якщо взяти до уваги той факт, що в цей період церковно-приходські школи в народі популярність втрачали і їх кількість у передреволюційний час значно скоротилася. Якщо у 1900 р. в Російській імперії таких шкіл було 19 592, то в 1916 р. їх залишилося тільки 8 000 [33], тобто їх кількість зменшилася у 2,5 рази.

Приходські школи втратили популярність і у вчительському середовищі, оскільки за викладання в них призначався жебрацький оклад, який обмежувався усього 60 руб. на рік [10; 18; 35], у той час як у державних училищах, підпорядкованих Міністерству освіти, він міг сягати 620 руб. на рік [42, с. 30], тобто вдесятеро більше. Навіть якщо узяти середню платню учителів міських шкіл, яка становила у чоловіків 392 руб., а у вчительок – 385 руб., або відповідно 364 руб. і 413 руб. у селищах [17, с. 173], то й в цьому випадку оплата праці вчителя в приходській школі не справляла враження достатньої.

На початку ХХ століття викладання у церковно-приходських школах було розширене, а термін навчання збільшився. Духовна школа стала розглядатися як доповнення до Православної Церкви і разом з нею повинна була виховувати дітей у дусі любові до Церкви і богослужіння. Тому вивченню Закону Божого діти мали приділяти основну увагу і витратити на це більшу частину учбового часу [33; 36].

Так, в однокласній церковно-приходській школі з 76 учбових тижневих годин 35 (46 %) приділялося основним релігійним предметам – Закону Божому, церковнослов'янському читанню, церковному співу³. У двокласній школі з 56 годин на тиждень на ці предмети відводилася 21 година (37,5 %) [17, с. 173].

У часи першої російської революції та в період 1907–1917 рр. відбувається повсюдне зубожіння й запустіння церковно-приходської

³ У сучасній загальноосвітній школі середнє тижневе навантаження учнів не вибігає за 36 навчальних годин, а для початкової школи воно становить до 24 навчальних годин.

освіти. Справедливості заради слід відзначити, що частина цих шкіл за учбовими результатами посідала позиції, порівняні з тими, що досягалися училищами Міністерства народної освіти. Інші приходські школи внаслідок нестачі коштів, відсутності у приході осіб, зацікавлених у справі освіти, практично перестали відрізнятися від Шкіл грамоти [33].

Земські установи Бахмутського повіту, розвиваючи мережу сільських та міських училищ, не полишали поза увагою підтримку початкових церковно-приходських шкіл у тих населених пунктах, де не було міністерських та земських навчальних закладів. Тим самим Бахмутське земство активно залучилося до випереджувального розв'язання завдань підвищення освітнього рівня населення торговельно-промислового регіону, що дозволило в період технічної розбудови підприємств на початку ХХст. успішно вирішувати питання їхнього забезпечення грамотними робітниками, здатними до опанування професіями та подальшого навчання.

Перспективи подальших досліджень полягають в оцінці ролі Бахмутського земства у соціокультурному розвитку повіту, підвищенні освітнього рівня селян і промислових робітників регіону, впливу на кадрове забезпечення освітніх закладів та якості їхньої діяльності.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Анкетные листки начальных школ Бахмута за 1895-1897 гг. // РГИА. - Ф. 91. - Оп. 3. - Дд. 369, 375.
2. Ведомость школьной сети Бахмутского уездного земства за 1903 год // РГИА. - Ф. 733. - Оп. 187. - Д. 610.
3. Военно-статистическое обозрение Российской Империи. - Т. 11. - Ч. 4. Екатеринославская губерния. - СПб.: Тип. Департ. Ген. штаба, 1850. - 208 с.
4. Дело о разрешении жене титулярного советника Н. Реннер открыть в Бахмуте частный женский пансион // РГИА. - Ф. 733. - Оп. 11. - Д. 43; Дело о разрешении С. Дмитрашкиной открыть в Бахмуте частную женскую школу // РГИА. - Ф. 733. - Оп. 11. - Д. 53; Дело о разрешении О. Акимовой открыть начальную школу для девочек в г. Бахмут // РГИА. - Ф. 733. - Оп. 11. - Д. 421.
5. Дело об открытии Бахмутского уездного училища в доме Золотарева // РГИА. - Ф. 733. - Оп. 49. - Д. 99; Дело об увеличении содержания учителей Бахмутского уездного училища // РГИА. - Ф. 733. - Оп. 78. - Д. 749.
6. Доклады Бахмутской управы и журналы заседаний XXI очередного уездного земского собрания. - Бахмут, 1887. - 494 с.; Обзор Екатеринославской губернии за 1887 год. Приложение к всеподданнейшему отчету Екатеринославского губернатора. - Екатеринослав, 1888. - 81 с.
7. Доклады Бахмутской управы и журналы XXV очередного уездного земского собрания. - Бахмут, 1891. - 405 с.
8. Екатеринославские епархиальные ведомости. - 1908. - 21 марта; Бахмутские потешные (Автобиографический очерк организатора «потешных» А. А. Луцкевича / Действительный статский советник А. Луцкевич. - Бахмут: Тип. И. Х. Новикова, 1912. - 62 с.
9. Журналы XXXIII очередного Бахмутского уездного земского собрания. - Бахмут, 1899. - 423 с.
10. Колено Д. И. Голос народного учителя / Д. И. Колено. - Изд. 1. - Бахмут: Бахмутский уездный учительский Союз, 1907. - 42 с.
11. Корф Н. А. Русская начальная школа: Руководство для земских гласных и учителей земских школ / Н. А. Корф. - Изд. 2-е, испр. и доп. - СПб.: Изд. Д. Е. Кожанчикова, 1870. - 476 с.
12. Лебедев Д. Церковно-приходские школы в системе начального образования Екатеринославской губернии (на примере Мариупольского уезда) в конце XIX - начале XX веков [Электронный ресурс] / Д. Лебедев // Свято-Троицкий Храм. - Режим доступа: <http://lampada.in.ua/2012/11/tserkovno-prihodskie-shkolyi>.
13. Народное образование в России с 60-х гг. XIX в. / сост. Н. В. Чехов. - М.: Польза, 1912. - 224 с.
14. Новороссийский календарь на 1867 год, издаваемый от канцелярии Новороссийского и Бессарабского генерал-губернатора / под ред. о. И. Федорова. - Одесса: тип. Нитче, 1866. - 390 с.
15. Об отводе сельским начальным училищам земельных от казны участков и о безденежном отпуске сим училищам казенного леса: Высочайшие повеления // Церковные ведомости, издаваемые при святейшем правительствующем Синоде. - 1897. - № 28. - 12 июля. - С. 295-296.
16. Обзор Екатеринославской губернии за 1893 год. Приложение к всеподданнейшему отчету Екатеринославского губернатора. - Екатеринослав, 1894. - 83 с.
17. Обзор народного образования в Екатеринославской губернии за 1913-14 учебный год со списком школ к 1-му января 1914 года. - Екатеринослав: Тип. губернского правления, 1916. - 240 с.
18. Опросные листки состояния церковно-приходских школ города Бахмута за 1912-1916 гг. // РГИА. - Ф. 803. - Оп. 16. - Дд. 846, 494, 504, 514, 523; Справочная книга о Екатеринославской епархии за 1913 г. - Екатеринослав, 1913. - 100 с.

- нослав, 1914. – VIII. – 488 с.
19. Отчет Бахмутской городской управы за 1892 г. – Бахмут, 1893. – 113 с.
 20. Отчет Бахмутской городской управы за 1893 г. – Бахмут, 1894. – 121 с.
 21. Отчет Бахмутской уездной земской управы по народному образованию за 1903–1904 учебный год. – Бахмут, 1904. – 17 с.
 22. Отчет Бахмутской уездной земской управы по народному образованию за 1904–1905 учебный год. – Бахмут, 1905. – 91 с.; Анкета г. Бахмута с различными статистическими сведениями за 1907–1909 гг. // РГИА. – Ф. 1290. – Оп. 5. – Д. 230.
 23. Отчет Екатеринославского и Таганрогского епископа об осмотре церквей и начальных церковно-приходских школ Екатеринославской епархии в октябре 1901 г.: копия // Фонды Артемівського краєзнавчого музею. – ОФ № 123.
 24. Отчет Екатеринославской врачебной Управы за 1864 год // РГИА. – Ф. 1297. – Оп. 239. – Д. 10.
 25. Павлович В. Екатеринославская губерния / В. Павлович // Материалы для географии и статистики России, собранные офицерами Генерального штаба. – Кн. 11. Т. VI. – СПб. – 406 с.
 26. Памятная книжка Екатеринославской губернии на 1867 год. – Екатеринослав: Тип. Губернского правления, 1867. – Ч. I. – 124 с.; Ч. II. – 366 с.
 27. Памятная книжка Екатеринославской губернии на 1911 год. – Екатеринослав: Тип.губернского правления, 1911. – 496 с.; Екатеринославский адрес-календарь на 1915 год. – Екатеринослав: Тип.губернского правления, 1915. – 607 с.
 28. Повітові училища// Полтавщина: енцикл. довід. / за ред. А. В. Кудрицького. – К.: Українська Енциклопедія, 1992. – С. 759.
 29. Приходський// Словник української мови: в 11 томах. – Т. 8. – 1977. – С. 89.
 30. Пылаев И. О. Историческая записка о 50-летию первой Бахмутской женской гимназии / И. О. Пылаев. – Бахмут: Тип. Вальдштейна, 1902. – 123 с.
 31. Сборник статистических сведений по Екатеринославской губернии – Т. 2. Бахмутский уезд. – Екатеринослав, 1886 – 204 с.
 32. Скальковский А. Опыт статистического описания Новороссийского края. – Ч. I: География, этнография и народосчисление Новороссийского края / А. Скальковский. – Одесса: [б. и.], 1850 (В тип. Л. Нитче). – 366 с.; Скальковский А. Опыт статистического описания Новороссийского края. – Ч. II: Хозяйственная статистика Новороссийского края / А. Скальковский. – Одесса: [б. и.], 1850 (В тип. Л. Нитче). – 552 с.
 33. Татаринев С. Й. Історія педагогіки та народної освіти Донбасу / С. Й. Татаринев, С. А. Федотов. – Харків: Мачулін, 2012. – 120 с.
 34. Татаринев С. Й. Історія православ'я Донеччини / С. Й. Татаринев, Н. О. Тутова. – Артемівськ, 2010. – 234 с.
 35. Татаринев С. Й. Нариси історії самоврядування в Бахмуті і повіті у XVIII–XX століттях / С. Й. Татаринев, Н. О. Тутова; Центр пам'ятокознавства Національної академії наук України; Донецький університет економіки та права. – Артемівськ, 2008. – 240 с.
 36. Татаринев С. Й. Педагогічна діяльність освітян Бахмата XIX–XX ст. / С. Й. Татаринев, Н. А. Несторук // Проблеми інженерно-педагогічної освіти. Теорія і практика: матеріали міжнародної науково-практичної конференції (18–20 жовтня 2012 р.). – Артемівськ: ННППУПА, 2012. – С. 98–100.
 37. Татаринев С. Й. Розвиток народної освіти Бахмутського повіту (Донеччина) у 19 – на початку 20 століть / С. Й. Татаринев // Актуальні проблеми педагогічної науки: збірник матеріалів IV Всеукр. заочної наук.-практ. конференції (11–12 березня 2013 р.). – Миколаїв, 2013. – С. 36–44.
 38. Татаринев С. И. Роль Бахмутського повітового земства у боротьбі з епідеміями у 19 – на початку 20 ст. / С. И. Татаринев, Г. К. Северин // Вопросы здравоохранения Донбасса: сб. науч.-пед. статей. – Вып. 23. – Донецк: Донецкий мед. ун-т им. М. Горького, 2011. – С. 73–79.
 39. Татаринев С. Й. Створення та діяльність притулків у Бахмуті у кінці 19 – на поч. 20 ст. / С. Й. Татаринев, С. А. Федотов // Збірник праць ХНУ ім. Сковороди. Серія «Історія та географія». – Вип. 44. – Харків, 2012. – С. 172–173.
 40. Третьяков К. М. Часов Яр: истоки огнеупорной промышленности Украины / К. М. Третьяков, С. И. Татаринев. – Артемовск, 2011. – 270 с.
 41. Церковнопарафіальний // Словник української мови: в 11 томах. – Т. 11. – 1977. – С. 203.
 42. Шевелев А. Н. Деятельность органов городского самоуправления в развитии начального образования дореволюционного Петербурга [Электронный ресурс] / А. Н. Шевелев // Вестник Оренбургского гос. ун-та. – 2006. – № 4/апрель'2006. – С. 27–32 // Вестник on-line. – Режим доступа: http://vestnik.osu.ru/2006_4/5.pdf.